

The Greek Review of Social Research

Vol 125 (2008)

125 Α' Ειδικό Τεύχος: Η Νέα Γεωγραφία της ελληνικής υπαίθρου. Επιμέλεια: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος και Κωστής Χατζημιχάλης

Νίκος Παναγιωτόπουλος (υπό τη διεύθυνση), 2008, Η απομάγευση τον κόσμο, Αθήνα, ΕΚΚΕ/Πολύτροπον, 664 σελ.

Νικόλας Χρηστάκης

doi: [10.12681/grsr.9901](https://doi.org/10.12681/grsr.9901)

Copyright © 2016, Νικόλας Χρηστάκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Χρηστάκης Ν. (2016). Νίκος Παναγιωτόπουλος (υπό τη διεύθυνση), 2008, Η απομάγευση τον κόσμο, Αθήνα, ΕΚΚΕ/Πολύτροπον, 664 σελ. *The Greek Review of Social Research*, 125, 171–176. <https://doi.org/10.12681/grsr.9901>

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

Νίκος Παναγιωτόπουλος (υπό τη διεύθυνση), 2008, *Η απομάγευση του κόσμου*, Αθήνα, ΕΚΚΕ/Πολύτροπον, 664 σελ.

Στόχευση του εγχειρήματος που συγκρότησε και διηύθυνε ο Νίκος Παναγιωτόπουλος, αναπληρωτής καθηγητής κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, είναι να γίνουμε κοινωνοί της καθημερινής δυσκολίας που έχουν τόσοι άνθρωποι σήμερα στη χώρα μας (και, φυσικά, παντού αλλού) να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, να ζήσουν μια ζωή με υλική ανεξαρτησία και ηθική αξιοπρέπεια, να ενταχθούν συμβολικά και πρακτικά σε μια ύπαρξη μεστή νοήματος. Είτε είμαστε κοινωνικοί επιστήμονες είτε όχι, σπάνια παίρνουμε πια το χρόνο να παρατηρήσουμε τον καθημερινό πόνο που συνοδεύει τις περιπέτειες της κοινωνικής ύπαρξης του κάθε ενός μέλους χωριστά των «σιωπηλών πλειονοτήτων». Επειδή συνήθως θέλουμε να παραμένουμε μαγευμένοι από τις ακίνδυνες ή και ιδανικές εικόνες μας για τη ζωή και για τη δική μας σχέση με αυτήν, αυτο-εκπαιδευόμαστε καθημερινά, στην αμφίθυμη επαφή μας με τα μήντια, αλλά και στην επιμελή αδιαφορία που απαιτεί η τριβή μας με τον πραγματικό κόσμο, να (πειθόμαστε στο να) βλέπουμε την κοινωνία σα μέσους όρους κάποιων οικονομικών μεγεθών, τα άτομα

σαν μακιγιαρισμένα σε «άξια της (καλής ή κακής) μοίρας τους» ανδρείκελα που πλαισιώνουν τα ριάλιτι. Η ίδια η έρευνα που ασχολείται με τα κοινωνικά και τα ψυχολογικά προβλήματα κάθε είδους αρκείται συχνά πλέον στην αναπαραγωγή των στερεοτυπικών τρόπων «δραματοποιημένης απόδοσης ευθυνών και ενοχών», που χαρακτηρίζει την fast thinking κοινωνιοδομή μας (πολιτική θεάματος και θέαμα πολιτικής) – προσφέροντας και σε πολιτικούς και σε (λοιπούς) επαγγελματίες του θεάματος (συμπεριλαμβανομένων κάποιων μελών της επιστημονικής κοινότητας) το sine qua non άλλοθι της «πραγματογνωμοσύνης της πηγής». Ας μην παραβλέπουμε σχετικά εδώ τόσο την εγγενή δυσκολία της επιστήμης (ιδίως της κοινωνικής) να χειραφετηθεί από τα ιδεολογικά μοντέλα κατανόησης του περιβάλλοντος κόσμου, όσο και την κοινωνιοψυχολογικής φύσεως ασίγαστη τάση για δόμηση ενός καθημερινής χρήσεως επιστημονικοφανούς «ερμηνευτικού» λόγου περί ατόμου και κοινωνίας.

Βασισμένο στη μέθοδο της κοινωνιοανάλυσης (οι αρχές της οποίας παρουσιάζονται και συζητούνται σε βά-

θος στο τέλος του βιβλίου από τον Νίκο Παναγιωτόπουλο), το σύγγραμμα αυτό παρέχει ένα (επαρκέστατα τεκμηριωμένο) κοινωνικό και ιστορικό-πολιτικό πλαίσιο κατανόησης της βιωμένης εμπειρίας πλήθους ανθρώπων που αντιμετωπίζουν τις «συνηθισμένες» (αλλά ταυτόχρονα και αρκετά δυσβάστακτες και συνήθως ανέκφραστες και σίγουρα δυσέκφραστες) δυσκολίες στην επιβίωση στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος, της αγοράς εργασίας, του «κράτους των προγραμμάτων» κοινωνικής πολιτικής και της παραγωγής πολιτισμικών αγαθών. Η ατομική εμπειρία έρχεται στο φως ως «μαρτυρία» υποκειμένων τα οποία (καθοδηγούμενα και επικουρούμενα από τον εκάστοτε συνεντευκτή) μετατρέπουν τα βιώματα και τα αισθήματά τους σε οργανωμένο και συνεκτικό λόγο. Στον τελευταίο δεν υπάρχει τίποτα το «περιπτωσιολογικό», το απλώς υποκειμενικό και το αξιοπερίεργο/θεαματικό: πρόκειται για παραδειγματικές περιπτώσεις ή ανάγνωση των οποίων, σύμφωνα με τη (λελογισμένη πιστεύω) φιλοδοξία του διευθυντή της έρευνας και των ερευνητών της ομάδας του, θα έπρεπε να συνεισφέρει στην κατανόηση αφενός του τρόπου με τον οποίο τα δρώντα κοινωνικά υποκείμενα βιώνουν την ύπαρξή τους (αυτό αφορά κυρίως τον κοινωνικό επιστήμονα που θέλει να κατανοήσει την αλληλεπίδραση ατόμου και κοινωνίας, ατόμου και αυτής της συγκεκριμένης κοινωνίας), αφετέρου του πώς ο καθένας από εμάς αλληλεπιδρά με

αυτή την κοινωνία, του γιατί σκέφτεται, αισθάνεται και ενεργεί όπως το κάνει (και σε ποιο βαθμό δεν είναι μοναδικός σ' αυτή του τη μοναξιά). Το τελευταίο μάς αφορά όλους ως μέλη αυτού του κοινωνικού συνόλου και είναι ίσως εν τέλει ακόμα πιο σημαντικό, στο βαθμό που αναμφίβολα ένα μεγάλο μέρος της οδύνης μας δεν οφείλεται απλώς στη μάχη για την επιβίωση μέσα στην (προσλαμβανόμενη) τυχειότητα των «ατομικών» κινήσεων μπράουν εντός του κοινωνικού κόσμου, αλλά στις δυσκολίες συμβολοποίησης των εμπειριών στον αντιφατικό, ασαφή και όλως απαιτητικό υπερμοντέρνο κόσμο, στην εντύπωση ότι περιπλανιόμαστε σ' έναν κενό χώρο ασφαλούς νοηματοδότησης. Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο πάντως, το ερευνητικό και συγγραφικό αυτό εγχείρημα οροθετεί κεφαλαιώδους σημασίας περιοχές όπου θα μπορούσε να αγκυρωθεί το νόημα των εμπειριών της ατομικής και κοινωνικής ύπαρξης, καθώς ο αναγνώστης (λιγότερο ή περισσότερο προοπτικά) ταυτίζεται με τον εκάστοτε αφηγούμενο και την εκάστοτε αφήγηση, χωρίς όμως να παρασύρεται από αυτόν ούτε να χάνεται μέσα σ' αυτήν.

Έτσι, κάθε μία από τις τέσσερις προαναφερθείσες ενότητες (παιδεία, εργασία, κοινωνική πολιτική, πολιτισμός) εισάγεται από ένα εμπειριστατωμένο κείμενο που αποτελεί μια συνοπτική και κριτική περιγραφή των κοινωνικο-ιστορικών της καταβολών και της κοινωνικο-συμβολικής της δυναμικής, ενώ κάθε συγκεκριμένη μαρτυρία

περιλαμβάνει και ένα κείμενο που πληροφορεί για το δημιουργό της μαρτυρίας και τον τοποθετεί στην ιδιαίτερη (μοναχική ίσως, αλλά καθόλου μοναδική) θέση του σ' αυτόν τον κόσμο, φωτίζοντας ό,τι τον χαρακτηρίζει και τον εξατομικεύει και ταυτόχρονα ό,τι στη «γνωστική και συγκινησιακή» αντιμετώπιση της περίπτωσης του μπορεί να αποτελέσει μια γνώση που θα βρισκόταν στην απαρχή μιας αυτογνωσίας και ταυτόχρονα ενός γενικευτικού (ανα)στοχασμού – που, ενώ δεν αποκλείει την ποικιλία αναγνώσεων και αναγνωστών, επανατοποθετεί κριτικά τα πρόσωπα και τις στιγμές τους στο περιβάλλον της παραγωγής τους και στην αναπαραγωγή των περιβαλλόντων τους. Παράλληλα οι μαρτυρίες είναι συναρθρωμένες, η καθεμία παραπέμπει σε (και «σχολιάζει») μία επιμέρους διάσταση της κάθε ενότητας, έτσι ώστε να φωτιστούν όσο περισσότερες γίνεται σημαντικές όψεις της καθεμίας. Η όλη σύλληψη της υλοποίησης και παρουσίασης της έρευνας δεν καταδεικνύει μόνο την αναζήτηση των όρων διασφάλισης των στοχεύσεών της, αλλά αναδύει και μια κουλτούρα επιστημονικής συνεργασίας, την οποία δε συναντάμε συχνά στον επίσημο καταμερισμό της επιστημονικής συνεργασίας.

Για παράδειγμα και για να μείνουμε μόνο στο χώρο της εκπαίδευσης και ειδικότερα του σχολείου, παρακολουθούμε, μέσα από τα λεγόμενα της ίδιας, τη σχολική πορεία της Ν.: μαθήτρια που επαναλαμβάνει την Α΄ Λυκείου και αυτοχαρακτηρίζεται «χάλια» (ως

μαθήτρια) και μέσα στην τάξη «άταχτη», που «βαριέται» καθώς «είναι όλα ξενέρωμα», που «κοιτάζει συνεχώς το ρολόι για να πάει να βγει έξω το διάλειμμα», που «μισεί το σχολείο και τους καθηγητές», αλλά που «πηγαίνει μόνο και μόνο γι' αυτό το πράγμα, να πάρει το απολυτήριο για να μπορεί να βρει δουλειά», καθώς «άμα δεν έχεις ένα απολυτήριο Λυκείου δεν μπορείς να κάνεις τίποτα». Πηγαίνει εν τέλει στο σχολείο «επειδή τη στέλνανε οι γονείς της», καθώς «σ' αυτή την ηλικία δεν υπάρχει τίποτα άλλο να κάνεις». Οι ίδιοι τώρα την πιέζουν να τελειώσει, στέλνοντάς την στο δωμάτιό της να διαβάσει και εξαρτώντας μέσω απαγορεύσεων και παροχών (έξοδοι, μηχανάκι) τη ζωή της από το αν θα «περάσει», καθώς, όπως της λένε, αφενός «χωρίς το απολυτήριο, ό,τι κι αν θες δεν μπορείς να καταφέρεις τίποτα», αφετέρου «θα πέσεις πάλι φέτος και είσαι διетής και είσαι και δυο μέτρα γυναίκα (...) και δεν πάει όμορφα να πηγαίνεις, να 'σαι εσύ του '80, (...) δυο μέτρα γυναίκα και να πηγαίνεις με παιδάκια μικρά». Ταυτόχρονα, όταν η ταβέρνα που διαχειρίζονται έχει πολλή δουλειά, της επιβάλλουν να τους βοηθάει, αμφισβητώντας άμεσα και έμμεσα τις ικανότητές της να συνεχίσει το σχολείο με επιτυχία. Σ' αυτή την ασάφεια προστίθεται και η αναφερόμενη ως σημαίνουσα συμπεριφορά ενός καθηγητή της, που, όταν την είδε να διαβάζει, της είπε: «τι διαβάζεις παιδί μου εσύ; Από τη στιγμή που ο πατέρας σου έχει ταβέρνα και βγάζετε λεφτά...;». Μαθαί-

νουμε επίσης ότι η αδερφή της, πολύ καλή μαθήτριά και με κλίση στις γλώσσες, τέλειωσε τη σχολή τουριστικών επαγγελμάτων και σπουδάζει τώρα στην Αγγλία μάνατζμεντ τουριστικών επιχειρήσεων, ενώ ο αδερφός της, επίσης απόφοιτος της ίδιας σχολής και τώρα φαντάρος, «ποτέ δεν έχει έρθει να βοηθήσει στο μαγαζί», αλλά «μια ζωή έρχεται, παίρνει λεφτά και φεύγει» και, κυρίως, παρόλο που ήταν κι αυτός κακός μαθητής, «περιμένει πολλά πράγματα από αυτήν και καλά», εφόσον, μολονότι έκανε κι αυτός αυτά τα λάθη, «αυτή δεν είναι καλό να τα κάνει γιατί και καλά αυτή είναι κορίτσι και δεν πάει όμορφα». Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι η Ν. να θέτει ανέφικτους στόχους («θα βγάλω 19»), να υπόσχεται συνεχώς στον εαυτό της ότι «θα κάνει ό,τι μπορεί» ώστε να αποδείξει ότι δεν είναι ούτε «χαζή» ούτε «ηλίθια», ενώ συγχρόνως, «επειδή έχει κενά τώρα», διαβάζει χωρίς να «καταλαβαίνει τίποτα» και στο τέλος «μπουχτίζει», «παρασύρεται» (από τις παρέες ή από την πίεση των γονιών της να τους βοηθήσει), «δεν προσπαθεί», απογοητεύεται από το φροντιστήριο καθώς πέφτει στα μαθήματα που έκανε και «αποφασίζει να μην ξαναπάει», ενώ συγχρόνως λέει ότι «πρέπει να βάλει πιο πολύ πείσμα», καθώς μόνο αν το «πάρει πιο σοβαρά το πράγμα» θα μπορέσει να πάει στην Αθήνα και να γίνει αισθητικός, ενώ ταυτόχρονα αμφιβάλλει αν «το θέλει τόσο πραγματικά»... κ.ο.κ.

Άλλη μαρτυρία μάς εισάγει στο πώς οι σχολικές καταλήψεις (υλικός

και συμβολικός χώρος αυτονομίας και ανεξαρτησίας που φυσικά προϋποθέτει και την κατασκευή θεσμικού τύπου αιτημάτων) έχουν γίνει «έθιμο» για κάποιους μέτριους μαθητές που μπορούν έτσι να «χάσουν μάθημα» (και ταυτόχρονα να «κάνουν χαβαλέ» και να «περάσουν ωραία») χωρίς να πάρουν απουσίες. Παρακολουθούμε λοιπόν το πώς ο Β. (που επαναλαμβάνει την Γ΄ Λυκείου), μέσα από την ενεργό συμμετοχή του στις καταλήψεις, ισχυρίζεται ότι αδιαφορεί για την καθιερωμένη πλέον αρνητική του εικόνα στο σχολείο, ακόμα και όταν γίνεται θύμα στιγματισμού και αδικιών. Έχει καταλήξει να πιστεύει ότι δεν «έχει μέσα του» το «φυσικό χάρισμα» του διαβάσματος (κάτι που δεν τον εμποδίζει να ισχυρίζεται ταυτόχρονα ότι «συνήθισε να μη διαβάζει» επειδή οι γονείς του σταμάτησαν αρκετά νωρίς να τον «ελέγχουν»). Σημειωτέον ότι τώρα οι γονείς του από τη μία δεν δείχνουν να τον πιέζουν να συνεχίσει σοβαρά το σχολείο, από την άλλη όμως του λένε πως η πολλή ανεργία καθιστά αναγκαίο το απολυτήριο, κυρίως αν υπάρχει και κάποιο «βύσμα» για να προσληφθεί κανείς στο δημόσιο.

Οι μαρτυρίες αυτές είναι εύλωτες ως προς τις αντιφάσεις που βιώνουν τα υποκείμενα, ως προς τα προβλήματα που τα ταλανίζουν στην περίπλοκη συνδιαλλαγή τους με το περιβάλλον τους, αλλά και ως προς τις εσωτερικές τους συγκρούσεις στην προσπάθειά τους να «βρουν το δρόμο» τους, να αμβλύνουν την οδύνη τους και να επι-

τύχουν μια καλύτερη εικόνα του εαυτού τους. Φωτίζουν εν ολίγοις τη βιωμένη όψη της θεσμικής ύπαρξης των υποκειμένων (το τάδε πρόσωπο στο πλαίσιο της εκπαίδευσης), ενώ ταυτόχρονα, και όπως ήδη αναφέραμε, οι «αιτίες» και οι μακρο-παράμετροι των προσωπικών δυσκολιών («οδυνών θέσης») στο εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο αναζητούνται μέσα από την παρουσίαση της δυναμικής που παρήγαγε το πλαίσιο, μέσα από τις «αντικειμενικές» αντιφάσεις και συγκρούσεις που παρήγαγαν τις «υποκειμενικές». Οι συγκρούσεις αναφορικά με το εκπαιδευτικό σύστημα, όπως και η κοινωνική και η ατομική δυσφορία που συνδέονται με το χώρο της, για να μείνουμε σ' αυτό το παράδειγμα, παραπέμπουν στη σπουδαιότητα του εκπαιδευτικού συστήματος και του μορφωτικού κεφαλαίου ως γενικευμένου πλέον (και διασχιζόμενου από εντονότερες αντιφάσεις) εργαλείου κοινωνικής αναπαραγωγής, κάτι που έχει ως δομικό αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, τον πληθωρισμό απαξιωμένων τίτλων. Οι ανισότητες των ευκαιριών πρόσβασης στη γνώση και στην εργασία αιτιολογούνται μέσω μηχανισμών «ατομικής απόδοσης ευθυνών» στο πλαίσιο της κυρίαρχης νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας (και πρακτικής), έτσι ώστε αφενός το σχολείο να παράγει στιγματισμένους «χαμένους», αφετέρου αυτοί να λιμνάζουν σ' αυτή τη θέση μέσα από την εσωτερίκευση της σχολικής τους απόλυτης ή σχετικής αποτυχίας και της εν γένει αδυναμίας τους να αντιδράσουν και να δράσουν.

Πράγματι στη χώρα μας (όπως άλλωστε και σε διεθνές επίπεδο) τις τελευταίες δεκαετίες, η πρόσβαση των «μαζών» στη φοίτηση τείνει να ακυρώσει μερικώς τη σχολική πιστοποίηση ικανοτήτων ως παράγοντα κοινωνικής διαστρωμάτωσης, κάτι που επιφέρει την υποβάθμιση των σχολικών τίτλων και των πτυχίων και τον πολλαπλασιασμό των ιεραρχήσεων μεταξύ επιστημονικών κλάδων και ιδρυμάτων (για να μην πούμε τίποτα για τις σπουδές στο εξωτερικό). Η αύξηση του επιπέδου εκπαίδευσης εντείνεται καθώς αυξάνονται τα συνδεδεμένα με τον τριτογενή τομέα επαγγέλματα – η δεκαετία του 1970 είδε εργάτες και γεωργούς (μεταξύ άλλων) να αποκτούν πρόσβαση στη μέση εκπαίδευση, τη χρήση της οποίας εντείνουν επίσης υπάλληλοι γραφείου και επαγγέλματα διεύθυνσης-διοίκησης, ενώ παράλληλα ελευθέρια-επιστημονικά επαγγέλματα, επαγγέλματα διεύθυνσης-διοίκησης και υπάλληλοι γραφείου στριμώχνονται στην ανώτατη εκπαίδευση για να αναπαραχθούν... κάτι που παραπέμπει άμεσα στις μικρές δυνατότητες πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση των χαμηλότερων κοινωνικοεπαγγελματικών στρωμάτων και στην υπερεκπροσώπηση των υψηλότερων, εν ολίγοις στα όρια του «εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης». Εξ ου και ένας πληθυσμός «υπό αποκλεισμόν», που σωρεύει αποτυχίες και προαισθάνεται το οικονομικά και ταυτοτικά αβέβαιο μέλλον του, που άλλοτε ζει μέσα στην απογοήτευση, άλλοτε στη μάταιη άρνηση κάθε συλλογικότητας κι άλλοτε,

τέλος, στην επινόηση ανομικών και περιθωριακών μορφών επιβίωσης.

Παρακολουθούμε λοιπόν πώς αυτή η διάλυση των ψευδαισθήσεων, αυτή η αποτυχία του «συστήματος» να δώσει ό,τι υποσχέθηκε (και εξακολουθεί διακαώς να υπόσχεται), παράγει άτομα χωρίς πολιτικό λόγο και με μία πολιτική συνείδηση που είτε είναι απωθημένη είτε εκφράζεται μέσω βίαιων ξεσπασμάτων. Όπως κι αν είναι, έχουμε εδώ μια άποψη των κοινωνικών συνθηκών εντός των οποίων κινούνται και παράγονται αυτά τα άτομα και συγχρόνως του τρόπου με τον οποίο βιώνουν τις περιπέτειές τους και (ρητά ή υπόρητα) αποτιμούν συνολικά την εμπόπτισή τους σ' αυτόν. Όχι μόνο η ανάλυση και η ανάγνωση, αλλά και η στόχευση του

βιβλίου δεν μπορούν παρά να είναι πολιτικές, καθώς επίμονα εγκαλεί όσους (π.χ. τεχνοκράτες πολιτικούς και συμβούλους τους) δεν μπορούν ή δεν θέλουν να γνωρίζουν το εύρος της δυσφορίας και της οδύνης σ' αυτόν τον κοινωνικο-οικονομικό πολιτισμό που (μεταξύ άλλων) οι ίδιοι διαχειρίζονται, αλλά και όσους θέλουν να γνωρίσουν κριτικά την ορατή και (κυρίως) την υπόγεια ζωή των θεσμών που παράγουν και που τους παράγουν και που με την άγνοια, την αδυναμία ή την αδιαφορία τους αναπαράγουν.

Νικόλας Χρηστάκης

Αναπλ. Καθηγητής Κοινωνικής
Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών